

ZÂHİD EL-KEVSERİ’NİN EBÛ HANİFE İLE İLGİLİ POLEMİKLERİNİN TAHLİLİ*

Ayhan TEKİNEŞ**

Özet

Bu makalede Zâhid el-Kevserî'nin İbn Ebî Şeybe ve Hatib el-Bağdadî tarafından Ebû Hanife'ye yöneltilen tenkitlerine verdiği cevaplar incelenmiştir. Kevserî, konuyla ilgili yazdığı eserlerde Ebû Hanife hakkında üretilen rivayetleri metin ve isnad açısından inceler. Rivayetlerin tenkidinde, Kevserî önemli ölçüde metin tenkidini yararlanmışır. İbn Ebî Şeybe'ye yönelik tenkitlerinde mutedil bir üslup kullanan Kevserî, Hatib el-Bağdadî'nin naklettiği rivayetleri tenkitte sert bir üslup kullanmıştır. Kevserî, klasik gelenek ile modern dönem arasında bir geçiş âlimi olduğundan dolayı modern tarih tenkidi ve metin tenkidi metodlarından da yararlanmışır.

Anahtar Kelimeler: İbn Ebî Şeybe, Hatib el-Bağdadî, Metin Tenkidi, Sened tenkidi, kaynak tenkidi

Analyze of Zahed al-Kavsari's Arguments on Ebu Hanife

Abstract

In this article, Zahed al-Kavsari's answers to Ibn Ebi Seybe and Hatib al-Bagdadi's critiques to Ebu Hanife are analyzed. Kavsari, in his books on this topic, analyses narrates of Ebu Hanife in terms of text and isnad. In his critiques on narrates, Kavsari used significantly text analyzing. Kavsari, who used more moderate wording, used very sharp wording critiques on Hatib al-Bagdadi's narrates. Since he was a transition scholar between classical tradition and modern era, he took advantage of both methods of modern history critiques and text critiques.

Key Words: Ibn Ebi Seybe, Hatib al-Bagdadi, text critique, sened critique, source critique

* Bu makale uluslar arası *M. Zahid el-Kevserî Sempozyumu*'nda (24-25 Kasım Düzce/Türkiye) sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, atekines@sakarya.edu.tr

Bilgi/ilim kaynaklarından birisi de haberdur. Haber, geçmiş olayların öğrenilmesinde temel kaynaktır. Dinî bilginin aktarımında haberin kazandığı değer, Müslümanların zihninde habere sarsılmaz bir otorite kazandırmıştır. Haberın otoritesinden yararlanmak isteyen art niyetli kişilerin ortaya çıkması ile birlikte haberlerin değerini korumak maksadıyla rivayet metotlarına önem verilmiş; sahih haberlerin arasına sahtelerin karışmaması için haberler tenkit süzgecinden geçirilmiştir. Dinî metinler ve tarihi gerçekler sahih haberlerle öğrenilir. Haberın sıhhati ise eleştiri ile belirlenir. Her habere güvenmek, her duyduğuna inanmak tarihi gerçeğin bulandırılmasına ya da tamamen örtülmesine sebep olabilir. Tarihi bilgileri güvenilir bir yolla aktarmak güvenilir râviler/kaynaklar yardımıyla mümkündür. İslam âlimleri, haberlerin tarihi süreç içerisinde güvenilirliğini sağlamak için isnad sisteminden yararlanmışlardır. Yalnızca ilk kaynağı araştırmakla yetinmemişler, haberin bütün intikal sürecini izlemişlerdir. Böylece tarihi gerçeklerin sahih haberlerle öğrenilmesine imkan veren güvenilir bir referans sistemi kurmuşlardır. Haberın otoritesini âlimlerin/râvilerin otoritesi ile güvence altına almışlardır.

136 | db

Haberlere verilen değer zamanla her bir haberın otorite kabul edilmesine sebep olmuştur. İlk dönemlerde haberın otoritesi, râvilerinin güvenilirliği, isnad silsilesinin sağlamlığı ile belirlenirken, zamanla her türlü haber, belki bir kaynak değerı olabilir düşünceyle, toplanmıştır. Tenkit süzgecinden geçirilmeden toplanan haberlerden bazen tarihi gerçekleri tahrif etmek maksadıyla yararlanılmıştır. Tarih ve rivayet konularında yeterli vukufiyeti bulunmayan bazı kişiler de kendi görüşlerini destekleyen her haberi sahih kabul ederek, hadisçilerin dikkat çektiği “gece odun toplayanlar” gibi her önüne çıkını toplamışlardır.

Tenkidin ihmal edilip, zayıf ve sahte isnad silsilelerinin zikredilmesiyle yetinildiği derleme faaliyetleri, çok sayıda rivayetın biraraya toplanmasını sağlamış ama aynı zamanda isnadın otoritesinin sarsılmasına da sebep olmuştur. Nitekim hadis tarihine ilişkin önemli derlemeleri bulunan Hatîb el-Bağdâdî’den sonra isnadlı haberleri derleyenler azalmıştır. İsnadların tenkitsiz ve dikkatsiz kullanımı o güne kadar haberlerin aktarımında güvenilir bir metod olan isnadın otoritesini zedelemiştir. Hatîb’in çok sayıda haberi toplamadaki başarısı aynı zamanda onun temsil ettiği ilim anlayışının da sonunu getirmiştir. İlk dönem hadis âlimleri, araştırma maksadıyla uydurma ve çok zayıf rivayetleri toplamışlar ama rivayet

etmemişlerdir. Zira onlara göre tenkitsiz rivayet ta'dil anlamına gelmektedir. Metruk ravilerin rivayetlerinin muahhar dönem âlimleri tarafından tenkitsiz rivayet edilmesi, Kevserî'ye göre İslam düşmanlarına fırsat vermiş; onların İslam tarihini ve İslam'ı eleştirmelerine zemin hazırlamıştır.¹

İsnad, haberlerin aktarımında; bilginin korunmasında en güvenilir araçlardan birisidir. Ancak onun güvenilirliğini temin eden en önemli unsur tenkittir. Tenkitsiz isnad, gerçeği saptırma, örtme ya da gizleme aracı haline dönüştürülebilir. Ancak isnadın her zaman başkalarının araştırmasına açık yapısı onu anılan eksiklikler bulunduğu durumlarda bile bilgi aktarım metotları arasında ayrıcalıklı kılmaktadır. İslam âlimleri yalnızca isnad araştırmaları ile yetinmemişler; aynı zamanda metin tetkiklerine de yeterli önemi vermişlerdir. İslam ilim geleneğini tetkik eden ön yargılı bazı müsteşrikler, “hadis ilminde yalnızca isnad tenkidi yapılmıştır; metin tenkidi yapılmamıştır” iddiasını dile getirmişlerdir. Ignaz Goldziher'in “dahili tenkit” şeklinde adlandırarak, metin tenkidinin yapılmadığı iddialarını dile getiren Kevserî, bu iddiaların doğru olmadığını hadisçilerin ekseriyetle isnad, fıkıh âlimlerinin de metin tenkidi yaptıklarını söylemiştir. Kevserî'ye göre iki grup, hadis tenkidinin iki ayrı yönünü adeta paylaşmışlardır.² Nitekim hem İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye itirazları hem de Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) ve asırlar sonrasında Zahid el-Kevserî'nin İbn Ebî Şeybe'ye karşı cevapları sened ve metin tenkidinin en manidar örneklerindedir.

Hadis ve fıkıh ilimleri tabiîn döneminde birlikte tedris ediliyor ve biri diğerinden ayrı düşünülüyordu. İhtisaslaşma ihtiyacı hadis/ilim ve fıkıh/re'yin ayrılmasını gerekli kılmıştır. Ayrılan ilimleri yeniden birleştirmenin güçlüğü ve geniş kapsamlı bu iki ilim dalının her birinde aynı anda mütehassis olmanın zorluğu sebebiyle tarihte fıkıh ve hadiste aynı derecede ihtisas sahibi olan az sayıda âlim vardır. Bunlardan birisi ünlü Hanefî fakîhi Tahâvî, bir diğeri ise kuşkusuz Kevserî'dir. Kevserî, Tahâvî'yi kendine örnek almış hatta bazen onun eleştirilerini olduğu gibi nakletmiştir.³ Kevserî'nin hadis ve fıkıh alanındaki derin bilgisini en iyi görebileceğimiz eserleri onun reddiyeleridir. Reddiye, eleştirinin zirvesidir. Reddiye geleneğinin canlı olduğu dönemler İslam ilim tarihinin en parlak

¹ Kevserî, *Makâlât*, Kahire 1994, s. 150.

² Kevserî, *Makâlât*, s. 151.

³ Bk. Kevserî, *en-Nüketu't-tarîfe fi't-tehaddüsi an rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ Ebî Hanîfe*, Kahire 2000, s. 11-14; 18; 20.

dönemleridir. Özellikle ulemanın ilmi faaliyetlerini tenkid etmek, ilim zihniyetinin gelişimine ve bilginin disipline edilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Kevserî'nin reddiyeleri, nakli ilimlerin temel ilkeleri ile fıkıh usûlünün eleştiride birlikte kullanıldığı nadir eserlerdir. Bir ilmin içeriden eleştirilmesi anlamlıdır. Dışarıdan yapılan eleştiriler çoğu zaman yetersiz kalır. Hadis ile fıkıhın bir tek ilim gibi düşünülerek haberlerin hadis ve fıkıh usûlü çerçevesinde eleştirilmesi uygulamanın usûl ilkeleri ile denetlenmesini temin etmektedir.

Bu tebliğde son dönem Osmanlı âlimlerinden Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952/Kahire), selef âlimlerinden muhaddis İbn Ebî Şeybe, rivayete dayalı bilgi aktarım geleneğinin son temsilcilerinden hadis tarihçisi Hatib el-Bağdâdî ve usûl ve kelâm âlimi Cüveynî'nin görüşlerini tenkid için kaleme aldığı reddiyelerdeki metodu incelenecektir. Böylece üç farklı yazar üzerinden Kevserî'nin eleştiri usûlünün temel dinamikleri ve değişen nitelikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tebliğde rivayetlerin tenkidi etrafında yapılan tartışmaları ortaya koymak suretiyle 'rivayet tenkidi' geleneğini tetkik etmek; Kevserî'nin bu gelenek içindeki yerini anlamak; böylece yeni bir tenkit metodu geliştirmede Kevserî örneğinden yararlanmanın imkanını araştırmak hedeflenmektedir.

Metin Tenkidi: Tercih

İmam Kevserî, hadis ilmini ve fıkıh usûlünü iyi bilen bir âlim olarak, hadis rivayet usûlünü benimseyen bazı âlimlerin re'y ehlinin imamı Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yönelttikleri eleştirileri tenkit etmiştir. Bu tenkitlerinden en önemlisi Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'inde⁴ Ebû Hanîfe'nin içtihatları hakkındaki eleştirilerine cevap vermek maksadıyla kaleme aldığı *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüsi an rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ*

⁴ Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Beyrut 1989, VIII, 363-433. Bu bölüm "Kitâbu'r-redd alâ Ebî Hanîfe" başlığını taşımaktadır. Başlığın altına ise "Bu Ebû Hanîfe'nin Allah Resûlü'nden (s.a) gelen esere muhalefet ettiği (meselelerdir)" kaydı düşülmüştür. İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef* adlı eseri, fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. Her babta merfu muttasıl hadisleri ihtiva ettiği gibi, munkatı hadisleri, ayrıca sahabî, tabiîn ve diğer fakihlerin görüşlerini de ihtiva eden bir eserdir. Okuyucu bir mesele hakkındaki haberleri ve fakihlerin görüşlerini bir arada görebilir, böylece icmâya dayanan bir mesele mi yoksa ihtilaflı (hilâfi) mı olduğunu görür. Kevserî'ye göre hadislerin yorumlanmasındaki en büyük eksikliklerden birisi bir hadis hakkında âlimlerin farklı yorumlarının bilinmemesidir. Hem âlimlerin ihtilaflarını nakletmesi yönüyle, hem de Hanefî mezhebinin delillerini en kapsamlı ihtiva eden hadis kitabı olarak *el-Musannef* onun nazarında son derece önemli ve kıymetli bir eserdir.

Ebî Hanîfe adlı eserdir.⁵ Bu eserde müellif, İbn Ebî Şeybe'nin eleştirilerini rivayet ve dirayet açısından değerlendirmiştir. Tenkitlerinde sert bir üslup kullanmamış, İbn Ebî Şeybe'nin hadise aykırılık iddiasıyla Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği görüşleri, İmam Muhammed'in eserlerinden Ebû Hanife'nin görüşlerini bularak karşılaştırmış, bu görüşlerin bir kısmının Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını bir kısmının da kayıtlı olarak Ebû Hanife'ye ait olduğunu belirtmiştir. Kevserî, zikrettiği bazı hadislerin de zayıf olduğunu söyleyerek, İbn Ebî Şeybe'nin kaynak kullanımında yeterli titizliği göstermediğine dikkat çekmiştir.

Tutarlı ve bütünlüklü bir biyografi inşa etmek için öncelikle kişinin fikirlerindeki tutarlılık araştırılarak, fikirlerinin tutarlı ya da daha doğru bir deyimle geçerli olup olmadığını araştırılması gerekir. Biyografisi yazılan şahıs bir ilim adamı ise fikirlerinin doğruluğunu araştırmak daha bir önem kazanmaktadır. Zira hayatı ile ilgili eleştirilerin önemli bir kısmının ortaya çıkışının temel sebebi fikirleridir. Hatta şahsiyeti ile ilgili eleştirilerin bir çoğu şahsiyetini karalayarak fikirlerini çürütmek, böylece fikirlerinin insanlar üzerindeki etkisini azaltmak maksadıyla yapılmaktadır. Bu sebeple ilim adamlarının biyografilerinin en önemli yönü onların fikirlerinin tahlil edilmesidir. Düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmadan onların doğru bir portresini çizmek mümkün değildir. İbn Ebî Şeybe, yaptığı eleştirilerde şahsiyeti ile ilgili değerlendirmelere girmeden Ebû Hanîfe'nin fikirlerindeki çelişkileri göstermeyi amaçlamıştır. O, Ebû Hanife'nin usûlüne aykırı olarak Allah Resûlü'nden -sallallahu aleyhi ve sellem- gelen eser'e muhalefet ettiğini 125 örnekle göstermek istemiştir. Zikredilen örnekler fıkın binlerce meselesi arasında Ebû Hanife hakkında ehl-i hadis arasında yüzyıldan daha fazla bir zaman içinde geliştirilen eleştirilerin hülasası gibi değerlendirilebilir.⁶ Kevserî'ye göre en az 83 bin civarında fihhi meselede görüş beyan etmiş bir âlimin 125 meselede eleştirilmesi gayet tabii karşılanmalıdır.

⁵ Kevserî, ferağ kaydından anlaşıldığına göre bu eserini 1365/1946 yılı Şa'ban ayında Kahire'de tamamlamıştır. Elimizdeki nüsha 2000 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

⁶ İbn Ebî Şeybe, namazda besmelenin cehri okunması, namazda kahkahanın abdesti bozması, imamın arkasında kıraatin terk edilmesi, nebizle abdest alınması, rukua giderken ellerin kaldırılmaması, cinsel organa temasin abdesti bozmaması ve kölelik ve hürriyetle gerçekleşen talakta kadının durumunun esas alınması gibi ehl-i hadisin Ebû Hanife'yi tenkit ettiği önemli meseleleri zikretmemiştir. Kevserî'ye göre İbn Ebî Şeybe, Ebû Hanife'nin delilleri güçlü olduğu için bu konuları eserine almamıştır. Kevserî, *en-Nüket*, s. 5.

Ayrıca yine Kevserî'nin yaptığı araştırmada Ebû Hanîfe'ye ait olduğu için eleştirilen görüşlerden bir kısmı (yaklaşık 12 görüş) gerçekte Ebû Hanife'ye ait değildir. Ebû Hanife'nin görüşlerinin derlendiği muteber eserlerde bu fikirleri savunduğu görülmemektedir. Muhtemelen İbn Ebî Şeybe, Hanefi mezhebine bağlı bazı fakihlerin mezhep içinde tercih edilmeyen görüşlerini Ebû Hanife'ye isnat etmiştir. Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanife hakkında eleştiri bulmakta zorlandığını göstermektedir. İbn Ebî Şeybe, diğer fakihlerin sözlerini bir kısmı munkatı, bir kısmı mecrûh olsa da isnadlı olarak nakletmiştir. İtibar edilmemesi gereken isnatlarla âdetâ Ebû Hanife hakkında delil olabilecek bütün görüşleri toplamaya çalışmıştır. Ebû Hanife'nin görüşlerini ise "Ebû Hanife dedi ki" şeklinde isnadsız nakletmekle yetinmiştir. İki tarafın görüşlerini aynı usulle nakletmeyerek ve gerçekte ona ait olmayan bazı görüşleri Ebû Hanife'ye nispet ederek ilmi tarafsızlığına gölge düşürmüştür.⁷

Kevserî, İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanife'ye yönelttiği eleştirilerin yaklaşık yarısının ulema arasında ihtilafli meseleler olduğunu söyler. Zira bu konularda birbiri ile çelişkili gibi görünen farklı hadisler bulunmaktadır. Fakihlerin bir kısmı Ebû Hanife'nin tercih ettiği hadisleri, diğer bir kısmı da İbn Ebî Şeybe'nin tercih ettiği hadisleri delil olarak kabul etmişlerdir. Ebû Hanife'nin âlimler arasındaki ihtilafli meselelerde tercihte bulunduğundan dolayı Sünnet/eser'e muhalefet ettiği gerekçesiyle eleştirilmesi isabetli bir yaklaşım değildir. Zira her âlimin rivayetleri sahih kabul etme kriterleri ve ihtilafli rivayetleri tercih usûlü farklıdır. Kevserî'ye göre "böyle durumlarda müçtehidin sahih ve sarîh (hükmü açık) hadise muhalefet ettiğine hükmedilemez".⁸

Fukahanın haberler arasındaki ihtilafı çözümlenme metotları, te'vil (haml), nesh ve tercih üzerine kuruludur. Haberler arasındaki çelişkili gibi görünen fakat gerçekte çelişkili olmayan durumları cem ve te'lif edebilmek için te'vil metodundan yararlanmışlardır. Te'vilde genelde yararlandıkları yöntem, haberleri farklı durum,

⁷ Kevserî, *en-Nüket*, s. 4.

⁸ Kevserî, *en-Nüket*, s. 5. İbn Ebî Şeybe'nin tenkitlerinin geriye kalan yarısını Kevserî beş kısma ayırır. (1) Beşte biri Kur'an nassına aykırı olduğu için Ebû Hanife'nin kabul etmediği âhâd haberler; (2) beşte biri, meşhur sünnete muhalefetten dolayı kabul etmediği âhâd haberler; (3) beşte biri, Ebû Hanife'nin doğru anladığı farklı anlaşılması muhtemel haberler; (4) beşte biri Ebû Hanife'nin hata yaptığı haberler; (5) beşte biri ise Ebû Hanife'ye ait olmadığı halde İbn Ebî Şeybe'nin ona nispet ettiği haberler. Kevserî, *en-Nüket*, s. 5.

nitelik, zaman ya da mekana hamlederek her ikisinin de bir yeri olduğunu göstermektedir. Haberler arasındaki gerçek çelişkilerde ise karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır. İlk ihtimal haberlerden birisinin nâsîh diğeri mensûh olduğunun kabul edilmesi; ikincisi ise haberler arasında tercih yapılmasıdır. Haberlerin tercihinde birçok tercih sebebi vardır. Bunlardan bir kısmı isnad ile ilgili bir kısmı ise metin ile ilgili tercih sebepleridir. Fukahanın haberler arasında tercihleri aslında eleştiridir. Isnad ile ilgili olanlarını isnad, metin ile ilgili olanları ise metin tenkidi olarak değerlendirmek mümkündür. Hanefî fakîhleri ihtilafî rivayetler arasında tercihte bulunurken sahâbe ve tabiîn imamlarının uygulamalarını ve özellikle de Kûfeli fakîhlerin görüşlerini esas almışlardır. Bu sebeple Kevserî, hadislerin doğru anlaşılmasında “el-ef’âlu’l-mütevâres”,⁹ “el-amelü’l-mütevâres” ve “fıkhu’l-mütevâres” dediği farklı şehirlerdeki sahâbe ve tabiîn fakîhlerinin seleften halefe nakledilen gelenek haline gelmiş görüş ve uygulamalarının bilinmesinin önemine dikkat çeker. Bilindiği gibi Hanefî fakîhleri, sahabinin kendisinin amel etmediği rivayetini de kabul etmeyerek, uygulamaya verdikleri önemi ortaya koymuşlardır.¹⁰

Bir konuda karar vermeden önce o konudaki bütün delilleri bilmek gerekir. Kevserî, *en-Nüketü’t-tarîfe*’nin mukaddimesinde kendisinin Selefi olduğunu iddia eden bir şahısla yaptığı tartışmayı nakleder. Ona hadisi delil kabul etmeyen hiçbir âlimin bulunmadığını ancak, hadisi anlamamanın ve illetlerini kavramanın güç olduğunu söyler. Hadisle amel ettiğini söyleyen kişilerin önlerine çıkan ilk hadisi alıp onunla amel etmeye çalıştıklarını halbuki bir hadisi doğru anlamak ve ondan hüküm çıkarmak için o konudaki bütün hadislerin birlikte değerlendirilmesini, ayrıca saâdet asrından itibaren âlimlerin seleften halefe naklettikleri uygulama ve görüşlerinin (el-amelü’l-mütevâres) bilinmesi gerektiğini söyler. Mesela rükua giderken elleri kaldırma meselesinde Hanefîlerin hadise muhalefet ettiğini iddia edenler, aynı konuda Medine’nin âlimi İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe’nin Kûfeli muasırı Süfyân es-Sevrî gibi muhaddis-fakîhlerin de aynı görüşte olduklarını dikkate almazlar.¹¹

İbn Ebî Şeybe, Allah Resûlü’nün (s.a) zina yapan bir Yahudi kadın ile Yahudi erkeğini recm ettiğini bildiren hadislerle Ebû

⁹ Bu kavram için bk. Kevserî, *İhkâku’l-hakk bi ibtâli’l-bâtil fî Muğîsi’l-halk*, Kahire 1988, s. 49.

¹⁰ Kevserî, *en-Nüket*, s. 8.

¹¹ Kevserî, *en-Nüket*, s. 7, 8.

Hanîfe'nin amel etmediğini öne sürmüştür. Kevserî, bu uygulamanın aynı konuda Allah Resûlü'nden (s.a) nakledilen farklı dinlere mensup kişilerin muhsan (evli) kabul edilmeyeceğini bildiren sözlü beyanları ile çeliştiğini; "sözlü hadis fiili habere tercih edileceğinden" dolayı sözün tercih edilmesi gerektiğini söyleyerek Ebû Hanîfe'nin görüşünü savunmuştur. Zira ilk rivayetler Allah Resûlü'nün bir fiilin hikayesidir, umumi bir hüküm değildir.¹² Fukaha ilk dönemden itibaren Müslüman olmayı muhsanlığın şartı kabul etmişlerdir. Nitekim Ebû Hanife Hazretleri, hocası Hammâd tarîkıyla İbrahim en-Nehâî'nin "Müslüman Yahudi ile ya da Hıristiyan ile evlendiği için muhsan olmaz, ancak Müslüman ile evlenirse muhsandır" hükmünü nakletmiştir. İmam Mâlik'in hocası Rebî'atü'r-Re'y de aynı görüştedir. Allah Resûlü'nün (s.a) recm uygulaması ise Medine'ye ilk geldiğinde Yahudi şeriatına göre verilmiş bir hükümdür. Nitekim bugün elimizde bulunan Tevrat'ta evli olsun bekar olsun zina eden her kişiye recm uygulanacağı hükmü vardır. Zinanın hükmünü bildiren Nisâ sûresindeki (4/15) âyet indirilince bu uygulama nesh edilmiş, daha sonra da ilgili hadislerde evlilik geçirmiş kişilerin durumu ile bekarların durumunun ayrılacağı bildirilerek bu âyet de nesh edilmiştir; fakihler de uygulamalarına bu son hükmü esas almışlardır.¹³ Görüldüğü gibi Hanefiler, rivayette sözü fiile tercih ederken, hukukta, nâsîh olduğunu dikkate alarak, en son uygulanan ameli tercih etmişlerdir.

Kevserî, hadis metinleri arasında tercih yaparken birçok tercih ihtimalini değerlendirmiştir. Mesela ilk dönem Arap yazısının özelliklerini dikkate alarak, yanlış okuma ihtimallerine dikkat çekmiştir. Savaş ganimetleri hakkında "At için iki pay adam için bir pay vardır" (li'l-feresi sehman ve li'r-reculi sehmun) hadisinin, ilk dönem katiplerinin yazım usûllerinden dolayı hatalı okunduğunu, doğrusunun "Binici için iki pay, yaya için tek pay vardır" (li'l-fârisi sehman ve li'r-râcili sehmun) şeklinde olması gerektiğini söyler. İlk dönem katipleri kelimelerin arasındaki elif harflerini, isimler dışında, yazmadıklarından dolayı, hadisin rivayetleri farklı şekillerde nakledilmiştir. Hayvanların mülk edinme hakkı olmadığından dolayı metnin "binici" şeklinde okunması daha doğrudur.¹⁴

¹² Kevserî, *en-Nüket*, s. 9.

¹³ Kevserî, *en-Nüket*, s. 10, 11.

¹⁴ Kevserî, *en-Nüket*, s. 15.

Kevserî'ye göre, râvinin rivayet ettiği hadisle amelî terk etmesi selef münekkîdlerinin çoğunluğuna göre kâdîh (sıhhati gideren) bir illettir. Mesela Hz. Aîşe'nin (radiyallahu anhâ) Allah Resûlü'nden -sallallahu aleyhi ve selem- naklettiği "Bir kadını velisi ya da velileri nikahlamamışsa onun nikahı bâtıldır" rivayeti, Hanefilerce Hz. Aîşe'nin bu hadisle amel etmediği delil gösterilerek kabul edilmiştir. Zira Hz. Aîşe, kardeşi Abdurrahman'ın kızı Hafsa'yı babası Suriye'de iken onun izni olmadan Münzir b. Zübeyr ile evlendirmiştir.¹⁵ Konuya delil getirilen diğer iki rivayet ise munkatıdır. Bu durumda İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği munkatı rivayetler "Dul, kendisini evlendirmeye velisinden daha liyakatlidir"¹⁶ hadisi ile çelişmektedir. Ebû Hanîfe, bu rivayeti esas alarak, bülûğ çağına gelmiş kızların nikahında velinin izninin şart olmadığını söylemiştir. Ebû Hanîfe, iddia edildiği gibi hadise muhalefet etmemiş tam aksine isnad bakımından daha güvenilir olan ve fukaha tarafından uygulanan rivayeti tercih etmiştir.¹⁷ Nitekim İmam Mâlik ve Evzâî gibi fakîh-muhaddisler de kızıdan izin istenilmesi gerektiği görüşünü benimsemişlerdir. Bu örnekte de görüldüğü gibi ihtilaflı rivayetlerde Ebû Hanîfe, fukahanın amel ettiği, selef âlimlerinin görüşüne uygun hadislerle amel etmeyi tercih etmiştir. Onun rivayetleri tercinde en önemli ilkelerden birisi, "el-amelü'l-mütevâres"tir.¹⁸

Kaynakların Tenkidi: Tevsîk

Kevserî'nin Ebû Hanife hakkındaki bir diğer reddiyesi ise *Te'nîbu'l-Hâtîb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* adlı reddiyesidir.¹⁹ O bu eserinde ünlü biyografi yazarı Hatib el-Bağdadî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde zikrettiği Ebû Hanife ile ilgili rivayetleri tenkit etmiştir. Kevserî, Hatib el-Bağdadî'nin naklettiği rivayetlerin senedlerini tenkit etmiş; *Târîhu Bağdâd*'in yazma nüshalarını karşılaştırarak neşirde esas alınan nüshanın güvenilir olmadığını öne sürmüştür.²⁰ Yazma nüshaları

¹⁵ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, Kahire ty., III, 8.

¹⁶ Müslim, *Nikâh*, 66, 67;

¹⁷ Kevserî, *en-Nüket*, s. 41, 42.

¹⁸ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, III, 7-13; Zeyle'î, *Nasbu'r-râye*, Beyrut 1973, III, 182-199.

¹⁹ Kevserî, bu eserini hicrî 1360/1941 yılı Şa'ban ayında tamamlamıştır. Bu bildiride Beyrut 1981 neşri kullanılmıştır.

²⁰ Kevserî'nin *Te'nîb* adlı eserine muasır araştırmacılardan Abdurrahlan b. Yahya el-Mu'allimî, *Tali'atu't-Tenkîl* adlı bir tenkit kaleme almıştır. Kevserî, bu tenkide de *et-Terhîb bi nakdi't-Te'nîb* adlı bir küçük eserle karşılık vermiştir. Bu eserinde Kevserî, önceki eserlerinde olduğu gibi dirayet ve rivayet açısından kendisine yöneltilen eleş-

karşılaştırarak aralarındaki farkları göstermiş; nüsha karşılaştırmaları yapılmadan neşredilen metindeki hataları tespit etmiştir. Muteber nüshada bulunmayan rivayetlerin, eserin orijinal metnine sonradan eklenmiş olabileceğine dikkat çekmiştir.²¹

Belge ve haberlerin sahihliği ilk çıkış kaynağından itibaren takip edilerek, adeta tarih içindeki yolculukları izlenerek bilinir. Haberlerin güvenilirliği ravilerin güvenilirliğine bağlıdır. Matbaanın olmadığı dönemlerde yazılı belge ve kitapların her nüshasının tek ve benzersiz olması yazıda taklit ve tahrifi kolaylaştırmıştır. Bu sebeple İslâm dünyasında yazılı belgelere değil âlimlere itimat ön plana çıkmıştır. Ancak âlimlere güven, onların çalışmalarının tenkit edilmesiyle belirlenmiştir. Bunun neticesinde isnad ve ravi tenkidi ilmi İslam ilim geleneğinde en önemli araştırma alanlarından birisi haline gelmiştir.

Kevserî'ye göre nakli ilimlerin inceliklerini bilmeyen ve rivayetler arasındaki farklardan habersiz bazı kişiler, birbiriyle ihtilaflı haberleri görünce hepsini birden reddetmekte bazı kişiler de hepsini olduğu gibi kabul etmektedirler. Bu iki aşırı ucun düştüğü hatalı duruma düşmemek için muhaddislerin rivayet tenkidinde geliştirdikleri metodların tarafsız ve objektif bir yaklaşımla rivayetlerin tashih ve tevsikine uygulanması gerekmektedir. Aksi halde gerçek bilgiye ulaşma imkanı ortadan kalkmakta, her grup kendi görüşünü destekleyen rivayetleri tercih ettiği için tarihî olaylar hissi bir perspektiften değerlendirilmektedir. Bu sebeple tenkitte sağını solunu ayıramayan gevşek (mütesâhil) kişilere değil, tenkid ehli âlimlerin (nukkâd) görüşlerine itibar edilmeli; tenkit ehlinin benimsediği eleştiri ilkeleri esas alınarak rivayetler değerlendirilmelidir.²²

Hadis ravileri hakkındaki tenkitleri derleyen münekkidlerin bazı özel durumlardan ötürü her ravi hakkındaki değerlendirmesi aynı derecede güvenilir olmayabilir. Kevserî, İbn Ebî Hâtim'in bir ravi hakkındaki değerlendirmesi için ikisinin beldelerinin birbirinden uzak olduğunu bu nedenle İbn Ebî Hatim'in o şahıs hakkında yeterli ve güvenilir bilgiye sahip bulunmadığını söyler.²³ Keza Kevserî'ye göre Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki iftira ve ithamları

tirilere cevap vermiştir. Kevserî, ferağ kaydında eserini Kahire'de 1369/1950 yılının rebiü'l-âhir ayında bitirdiğini kaydetmiştir. *et-Terhîb*, *Te'nîb*'in sonunda neşredilmiştir.

²¹ Bk. Kevserî, *Te'nîb*, s. 110.

²² Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 67, 71.

²³ Kevserî, *et-Terhîb*, s. 328.

naklettiği şahıslar hakkındaki tevsîklerine itibar edilmemesi gerekir. Zira kendi fikirlerine uygun haberler naklettiği şahıslar hakkında olumlu görüşler beyan ederek onlardan yaptığı nakilleri mazur göstermek istemiş olabilir.²⁴

Kevserî, Ebû Hanîfe ile ilgili iftira derecesindeki ağır iddiaları yaşanmış ve hafızası zayıflamış râvilerden naklettiği için Hatîb el-Bağdâdî'yi eleştirmiştir. Mesela Hatîb, Muhammed b. Ahmed b. Rızk adlı râviden Ebû Hanîfe'yi eleştiren âlimlerin bir listesini nakletmiştir. Hatîb, bu hocasından Ebû Hanîfe hakkında başka bir çok haber de nakletmiştir. Kevserî, seneddeki diğer râvilerin zayıf olduğunu ve hiç kimsenin hatadan korunmuş olmadığını söyleyerek, Hatîb'in naklettiği rivayeti eleştirir. Ayrıca onun bu hocasına yaşlandıktan ve âma olduktan sonra talebelik yaptığını, belirtir. Âma ve yaşlı insanların ezbere bildikleri Kur'an'ı okumaları ve yine ezberledikleri hadisleri rivayet etmeleri mümkün olsa da -kaldı ki bu tür rivayetlerde de hata yapmaları mümkündür- tarihi haberleri, sohbetleri ve uzun hikayeleri hem de senediyle birlikte yanılmadan nakletmelerinin zor olduğuna dikkat çeker.²⁵ Sonra ünlü Malikî bilgini İbn Abdilber'in Ebû Hanîfe hakkında "Ondan hadis nakleden, sika olduğunu söyleyen ve övenler, aleyhinde konuşanlardan daha fazladır. Ehl-i hadisin bir kısmı, onu re'y ve kıyasla çok ilgilendiğinden ve ircâ'dan dolayı eleştirmiştir" dediğini nakleder. Böylece Ebû Hanîfe hakkında Hatîb'in oluşturmaya çalıştığı selef bilgilerinden bir çoğu ona karşıydı, hakkında reddiyeler yazmıştı, şeklindeki iddianın doğru olmadığını gösterir. Daha sonra Ukaylî'nin *Kitâbu'd-Du'afa* adlı eserinde Ebû Hanîfe ile ilgili yazdığı ifadeleri eleştirmek için onun yakın talebesi İbnü'd-Dahîl diye meşhur Yusuf b. Ahmed b. Yûsuf el-Mekkî'nin (ö. 388/998) Ebû Hanîfe'nin menakıbı ile ilgili bir eser yazdığını ve Ebû Hanîfe hakkında medh ü senada bulunan selef âlimlerinin -bu listedeki âlimlerin bir kısmı bahsi geçen ilk listede de bulunmaktadır- uzun bir listesini verdiğini naklederek; İbnü'd-Dahîl ve İbn Abdilber Hanefî mezhebinden olmadıkları gibi hafızaları ve ilmî emanetleriyle de maruf âlimlerdir. Bu sebeple onlara itimat edilmesi gerekir. Zira ihtilaflı durumlarda sika ve tarafsız râvilerin naklettikleri haberlere itimat edilir.²⁶

²⁴ Kevserî, *et-Terhîb*, s. 328.

²⁵ Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 49.

²⁶ Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 50, 51.

Kevserî, bazı râvilerin âli isnad sahibi olabilmek için ehliyetsiz yaşlılardan haberler naklettiklerini söyleyerek, Hatîb'i eleştirir. Onun naklettiği bir haberin isnadında bulunan Ebu'l-Kâsım el-Beğâvî hakkında İbn Adî (ö. 365/975), "İlim ehli onun zayıflığında icma etmişlerdir" demiştir²⁷. Kevserî, bu zatın gençliğinde zayıf olduğundan dolayı terk edildiğini, yaşlandığında ise yalnızca âli isnad sahibi olmak maksadıyla bazılarının ondan rivayette bulunduğunu belirtir ve "Hadisi âli isnadla rivayet edeceğiz diye zayıf ve metruk râvilerden nakilde bulunmak nice raviyi hataya düşürmüştür" diyerek, Hatîb'in ondan naklettiği haberlere itimat edilemeyeceğini söyler.²⁸

Rivayette ehliyetin önemine dikkat çeken Kevserî, ehliyet ve liyakati olmayan konularda konuşanlara itibar edilmemesi gerektiğini söyler. Rivayete göre Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fezârî (ö. 188/804), şöyle anlatmıştır: Ebû Hanîfe'ye gider ve ona gazvelere ilişkin bazı meseleler sorardım. Yine böyle bir mesele sormuştum. O da cevap verdi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe'ye "Bu konuda Resulullah'dan (s.a) şöyle bir haber rivayet edilmiştir" dedim, bana "Bizi bununla meşgul etme" dedi.²⁹ Ebû Hanîfe'nin bu sözü onun hadise değer vermediği şeklinde yorumlanmıştır. Halbuki eğer gerçekten de Ebû Hanîfe bu sözü söylemişse, hadisi değil, uydurma olan rivayeti kabul etmemiştir. Nitekim Kevserî, siyer ve megazi konusunda mütehasıs olan adı geçen Fezârî'nin tarihçi İbn Sa'd³⁰ ve İbn Kuteybe³¹ tarafından da eleştirildiğini söyleyerek, onun Ebû Hanîfe hakkındaki bu rivayetine itibar edilmeyeceğini söyler. Daha sonra Fezârî'nin megazi ve siyer haberlerinin bir çoğunun munkatı ve mürsel olduğunu hatta Ahmed b. Hanbel'in bu sebeple onun megazi rivayetlerine güvenmediğini söyler. Zayıf bir ravi olan Fezârî, Ebû Hanîfe'ye siyerle ilgili bazı zayıf haberler nakletmiş, o da bunları kabul etmemişse bu sebeple Ebû Hanîfe'nin sünnete mu-

²⁷ Tam adı Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz'dir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, Beyrut 1988, IV, 267.

²⁸ Kevserî, *Te'nîb*, s. 80. Mu'allimî, İbn Adî'nin cerh etmesine katılmaz. Tevsik edenlerin görüşlerini nakleder. Mu'allimî, *et-Tenkîl*, s. 533-535.

²⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut 1997, XIII, 386-387.

³⁰ İbn Sa'd, "Hadis (rivayetlerin)de çok hata yaptığımı" söyler. Bk. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Beyrut 1990, VII, 339.

³¹ İbn Kuteybe, faziletli bir zat olmakla beraber hadiste çok hata yaptığını söyler. Bk. *el-Me'ârif*, Beyrut 1987, s. 287.

halefet ettiği gerekçesiyle itham edilmesinin doğru olmadığı açıktır.³²

Mezhep taassubunun yanı sıra haset, kıskançlık ve düşmanlık gibi şahsi sebepler de ravileri ön yargılı davranmaya sevk etmiş olabilir. Selef âlimleri Ebû Hanîfe aleyhinde dile getirilen iddiaların birçoğunun gerçek sebebinin haset ve şahsi düşmanlık olduğunu belirtmişlerdir.³³ Nitekim yukarıda adı geçen Fezârî, kardeşi aleyhinde verdiği bir fetvası sebebiyle Ebû Hanîfe'ye düşman olmuştur. Kevserî, "Şâfi'î mezhebinde –Hatîb de Şâfi'î'dir- düşmanın şahitliğinin ve rivayetinin hükmü maruftur. Bu sebeple senedin sonunda Fezârî'nin bulunması bile bu haberin reddedilmesi için yeterlidir" diyerek, onun naklettiği haberin kabul edilmemesi gerektiğini belirtir³⁴.

Kevserî, bir ravinin sika olmasıyla yetinmemiş, o raviyle alakalı diğer şahısları da araştırmıştır. Mesela Da'lec b. Ahmed es-Sicî (ö. 351/962), rical kitaplarında sika bir ravi olarak kaydedilmiştir.³⁵ Halbuki Ali b. el-Hüseyn er-Rüsâfi ve Ali b. el-Hasen Ebu'l-Huseyn el-Attâr el-Muharrimî (ö. 376/986) adlı iki yalancının onun rivayetlerinin bulunduğu defterlere uydurma haberler sokuşturduğu nakledilmektedir³⁶. İbn Hacer, bu iki ismin aynı şahıs olduğunu kaydetmişse de³⁷ Kevserî, İbn Hacer'in iddiasını delilsiz olduğu için kabul etmemiştir.³⁸ Ayrıca Kevserî, sika olduğu halde belirli bir tarihten sonra rivayetlerini karıştırmaya başlayan ravilere dikkat çekmiş, onların rivayetlerini reddetmiştir. Mesela Muhammed b. el-Fadl hicrî 220 yılından sonra rivayetlerini karıştırmaya başlamış bir ravidir. Nitekim İsa b. Âmir adlı talebesi bu tarihten sonra ondan

³² Kevserî, *Te'nîb*, s. 112. Mu'allimî, İbn Kuteybe'nin dil bilgini, İbn Sa'd'ın da tarihçi olduğunu ve bazı hadisçiler tarafından tenkit edildiğini öne sürerek tenkitlerine itibar edilmeyeceğini iddia eder. Bk. Mu'allimî, *et-Tenkîl*, s. 289.

³³ Kevserî, *Te'nîb*, s. 79.

³⁴ Kevserî, *Te'nîb*, s. 60.

³⁵ Zehebî, *Tezkireu'l-Huffâz*, Hindistan 1958'den ofset, III, 92.

³⁶ Hayatları hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Mîzân*, V, 147; 152.

³⁷ İbn Hacer bu iki kişinin aynı şahıs olduğunu söylemektedir. *Lisân*, IV, 223; Mu'allimî, İbn Hacer'in görüşünü teyit etmek için Rusâf ile Muharrem'in Bağdat'ın iki mahallesi olduğunu evi iki mahallenin ortasında bulunduğu için bazen birine bazen diğerine nispet edilmiş olabileceğini söyler. Bk. Mu'allimî, *et-Tenkîl*, I, 464. Aynı kişi oldukları kabul edildiği takdirde en azından bir kişinin adı geçen ravinin rivayetleri arasına idrac yaptığı kesindir.

³⁸ Kevserî, *Te'nîb*, s. 84-85.

rivayette bulunduğu için ondan yaptığı rivayetleri kabul edilmemiştir³⁹.

Nakledilen haberin yalnızca ravilerinin güvenilirliği araştırılmamış, raviler arasındaki kopukluk bulunup bulunmadığı da ayrıca tetkik edilmiştir. Eğer bir rivayet muttasıl bir isnada sahip değilse kaynağa nispetinde zaaf var demektir. Kevserî, senedlerdeki inkıtalara tespit etmiş, birbirinden hadis dinlememiş kişileri belirleyerek bazı haberleri senedin munkatı olduğunu söyleyerek reddetmiştir⁴⁰. Senedin munkatı olduğunu bazen rivayet lafızlarından belirlemiş; “bu lafız inkıta ifade eder” diyerek eleştirilerini dile getirmiştir.⁴¹ Kevserî, isnadlardaki zayıf ravileri ve seneddeki kopuklukları gösterdikten sonra “Böyle önemli bir iddia bu ve benzeri isnadlarla nasıl ispat edilebilir ki?” diye itiraz ederek anılan iddiaların geçersizliğini belirtmiştir⁴². Hatta ona göre Ebû Hanîfe muhalifleri, kendi görüşlerini ispat etmek için bazen ancak mevzûât kitaplarında örnek olarak zikredilebilecek isnadlara sahip haberleri nakletmekten bile çekinmemişlerdir.⁴³

148 | db

Kevserî, bazen metnin muhtevasının rivayet eden şahıs hakkında cerh sebebi olacağını; dinî esaslara aykırı, başkalarını tahkir ve tezyif içeren sözleri söyleyen ve nakleden kişilerin kim olursa olsun günaha gireceklerini ve güvenilirlik vasfını yitireceklerini söyler. Zira ona göre, hak delille bilinir. Hatalı davranma ihtimali bulunan, ismet sıfatı taşımayan –peygamberler (a.s) dışındaki- kişilerin isimlerinin arkasına saklanarak hakkın belirlenmeye çalışılması doğru değildir⁴⁴. Böylece o, râvinin rivayetiyle değerlendirilmesi gerektiğini; tutarsız iddia ve iftiraları dile getiren ve nakleden kişilerin adalet sıfatlarını yitireceğini kaydetmektedir. Bu sebeple o, dile getirilen iddia veya haberin dini, tarihi ve akli delillerle tutarlı olması üzerinde ısrarla durmuştur. Tutarlılık karşılaştırma metodu ile belirlenir. Her türlü bilgi ve haber sınanarak kabul edilmelidir. Sı-

³⁹ Kevserî, *Te'nîb*, s. 137. Mu'allimî, Muhammed b. el-Fadl'ın ahir ömründe muhtelit olduğunu kabul eder. Ancak, Kevserî'nin İsa'nın ondan ihtilattan sonra hadis aldığını tespit etmediğini söyler. Mu'allimî, *et-Tenkîl*, s. 700.

⁴⁰ Kevserî, *Te'nîb*, s. 181; ayrıca bk. s. 187

⁴¹ Kevserî, *Te'nîb*, s. 138; ayrıca bk. s. 164.

⁴² Kevserî, *Te'nîb*, s. 84.

⁴³ Kevserî, *Te'nîb*, s. 189.

⁴⁴ Kevserî, *et-Terhîb*, s. 305. Kevserî, Mu'allimî'nin *et-Tenkîl*'de müdafaa ettiği ricalin naklettiği metinleri zikretmeyerek, okuyucularını yanılttığını söyler. Zira bu metinleri zikretse hemen herkes bunların uydurma sözler olduğunu anlardı. *et-Terhîb*, s. 307, 326-327.

namadan kabul etmek, tarihçinin ve hakikati araştıran muhakkikin metodu değil, belki bir romancı ya da hikayecinin tarzı olabilir. Daha güvenilir kaynaklarla ya da bilgilerle bir haberi karşılaştırmak suretiyle yapılan tenkit, Kevserî'nin benimsediği eleştiri yöntemlerinden birisidir. Mesela Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Abdullah b. el-Mübârek'in Ebû Hanîfe'nin ashâbı hakkında "onlar, Ebû Hanîfe'nin Allah Resûlü'nden –sallallahu aleyhi ve sellem- daha bilgili olduğunu zannediyorlar", dediği nakledilmiştir.⁴⁵ Kevserî, böyle bir sözün yanlışlığına "halin şahitliğinin" delil olduğunu söyler. O dönemde böyle bir sözü herhangi birinin söylemesinin tasavvur edilemeyeceğini, şayet birisi böyle bir söz söyleyecek olsa idarecilerin ona hadd cezası uygulayacağını belirterek, bir sözün söylendiği dönemdeki tarihi şartların dikkate alınması gerektiğine işaret eder.⁴⁶

Kevserî, akıl veya sahih nakle muhalif olan bu sebeple de geçersizliğinde şüphe etmediği haberlerin isnadı hakkında geniş açıklamalara girişmediğini, bu tür haberlerin isnadındaki zayıf ravi ya da ravilerle ilgili neler söylendiğini zikretmekle yetindiğini belirtmektedir. Zira o, haber-i âhâd'ın, ravileri sika bile olsa, akla ve meşhur (müstefiz) nakle karşı delil olamayacağını söyler. Mütevâtir habere karşı ise hiç delil olmaz. Haber-i âhâd, kendisinden daha kuvvetli diğer bir âhâd habere karşı da delil teşkil etmez. Bu sebeple Kevserî, önce nakledilen haberlerin metinlerine baktığını, eğer metnin akıl ve nakle muhalefeti açık ise isnad hakkında uzun değerlendirmeler yapmadığını söyler.⁴⁷ Mesela Ebû Hanîfe ve babasının adını farklı veren bir haberi, zayıf ravilerin, güvenilir ravilerin haberine muhalefeti kabul edilemeyeceğini söyleyerek reddetmiştir.⁴⁸

Kevserî, ravileri araştırmadan ve rivayetler arasında karşılaştırma yapmadan her haberin kabul edilmesi durumunda din zayi olur, fıkıh da gafil kişilerin elinde oyuncak olur, kanaatindedir. Bu sebeple o, müçtehidin aralarında anlamları açısından fark bulunan rivayetlerden birisini muteber tercih metotlarından yararlanarak tercih etmesi gerektiğini, söyler.⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, İmam Evzâî'nin

⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 415. Ebû Abdullah es-Saymerî, Abdullah b. el-Mübârek'i Hanefî fukahası arasında zikreder, ayrıca ondan Ebû Hanîfe'yi öven bir çok söz rivayet eder. Bk. *Ahbâru Ebi Hanîfe*, Beyrut 1976, s. 134-137; 77-78.

⁴⁶ Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 217.

⁴⁷ Kevserî, *et-Terhîb*, s. 303-304.

⁴⁸ Kevserî, *Te'nîb*, s. 28.

⁴⁹ Kevserî, *Te'nîb*, s. 126.

(ö. 157/773) Ebû Hanîfe'yi övdüğünü naklettiği⁵⁰ halde ona nispet edilen Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki rivayetleri de nakletmekten çekinmemiştir.⁵¹ Bunların nakledilmesini uygun bulmayan Kevserî, Evzâî'nin tenkit içerikli sözleri söylediği farz edilse bile bu sözlerin kendisi için ayıp, tevbe etmesi gereken bir sürçme olduğunu belirtir; muasır imamların birbirleri hakkındaki bu tür sözlerini zikretmenin uygunsuzluğuna işaret eder.⁵² Yine taassub sahibi kişiler, yalan olduğunu bildikleri halde Ebû Hanîfe aleyhindeki bir sözü en yakın talebelerinden Ebû Yûsuf'a nispet etmekten çekinmemişlerdir.⁵³ Hatîb, Yezid b. Hârûn'un Ebû Hanîfe ve ashâbı hakkında "Ebû Hanîfe'nin ashâbı kadar Hıristiyanlara benzeyen bir topluluk görmedim" dediğini nakleder⁵⁴. Halbuki Hatîb, daha önce Ebû Hanîfe'nin menakıbını zikrederken Yezid b. Hârûn'dan Ebû Hanîfe'yi mübalağalı bir üslupla öven bir rivayet nakletmiştir⁵⁵. Ayrıca İbn Abdilber, Yezid b. Harun'un Hâlid (b. Abdullah et-Tahhân) el-Vâsıtî'nin kendisine "Fakîh olmak istiyorsan Ebû Hanîfe'nin sözlerini incele ki ileride sana ihtiyaç duyulsun" dediğini nakleder⁵⁶. Kevserî, Yezid onları Hıristiyan gibi görseydi hocasının nasihatını dinler miydi, diyerek çelişkiye dikkat çekmiş ve Hatîb'in naklettiği rivayetin uydurma olduğunu söylemiştir.⁵⁷

150 | db

Nakledilen rivayetlerin tutarlılığının araştırılması, gerçeğe aykırı haberlerin kabul edilmemesi gerekir. Muhammed b. Abdülvehhâb el-Kannâd'ın (ö. 212/827) "Ebu Hanîfe'nin meclisinde buldum, boş sözlerin konuşulduğu, ciddiyetten yoksun bir meclisdi. Süfyân es-Sevrî'nin meclisinde buldum vakar, sekinet ve ilmin orada olduğunu görünce onun meclisinden ayrılmadım" dediği nakledilmiştir⁵⁸. Kevserî, el-Kannâd'ın Ebû Hanîfe müsnedlerinde ondan en çok hadis rivayet eden ravilerden birisi olduğunu, söyler. Şayet onu terk etmiş olsaydı hadislerini rivayete devam etmezdi diyerek, bu iddianın asılsız olduğunu söyler.⁵⁹

⁵⁰ Mesela bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 338.

⁵¹ Mesela bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 398.

⁵² Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 159. Evzâî'nin Ebû Hanîfe'nin faziletiyle ilgili bir sözü için bk. Ebû Abdullah es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 78.

⁵³ Kevserî, *Te'nîb*, s. 78.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 411.

⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 341-342.

⁵⁶ İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fedâilil'eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, Beyrut 1997, s. 211.

⁵⁷ Kevserî, *Te'nîb*, s. 199.

⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 405.

⁵⁹ Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 182.

Hatîb'in naklettiği haberler arasında kronolojik açıdan uyumsuz haberler bile vardır. Halbuki muhaddisler, "râviler yalan söylemeye başladığı zaman biz onları tarih/kronoloji ile kontrol ettik" diyerek, eleştirinin bu en temel ilkesine İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren dikkat ettiklerini belirtmişlerdir. İbn Ebî Leylâ ve Ebû Hanîfe'nin Kufe valisi İsa b. Musa el-Abbâsî'nin huzurundaki konuşmalarını nakleden Ahmed b. Yunus, Şayet Ahmed b. Abdullah b. Yunus el-Yerbû'î ise o 227 yılında vefat etmiştir, böyle bir mecliste bulunmasına yaşı müsait değildir diyerek iddiayı reddeder. Şayet bu Ahmed b. Yunus başka birisi ise rivayet ehli arasında o tabakada başka bir Ahmed b. Yunus tanınmamaktadır, o takdirde ravi meçhul olduğu için rivayeti reddedilir, diyerek, eleştiride kronolojik uyunun önemine dikkat çeker.⁶⁰ Keza Ebû Hanîfe'yi kötülemek için nakledilen bir rivayette hocası Hammad b. Ebî Süleyman'ın (ö. 120/737) Ebû Hanîfe'ye Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünden tövbe etmesi için haber gönderdiği iddia edilmektedir.⁶¹ Kevserî, bu iddiayı "halin şهادeti yalanlıyor" diyerek reddeder. Çünkü Hammâd, 'halku'l-Kur'an' fitnesinin ortaya çıkmasından önce vefat etmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin vefat edinceye kadar hocasının yanından ayrılmadığı sürekli onunla birlikte olduğu mütevatir derecesinde bilinmektedir. Hal böyleyken Ebû Hanîfe'ye elçi gönderip, tövbe etmesini istemiş olması mümkün değildir.⁶²

Hatîb'in naklettiği rivayetler arasında tasavvuru imkansız, vuku mümkün olmayan iddiaları dile getiren bir çok haber vardır. Mesela iddiaya göre Süfyan b. Uyeyne, Ebû Hanîfe'nin Allah azze ve celle'ye karşı ne kadar cüretli olduğuna örnek olarak şu olayı anlatmıştır: Ebû Hanîfe'ye Horasan'dan birisi geldi ve "Ey Ebû Hanîfe, ben sana sormak maksadıyla yüz bin mesele getirdim" dedi. Ebû Hanîfe de "hadi onları söyle" diye karşılık vererek, fetva vermeye ne kadar istekli olduğunu ortaya koymuştur.⁶³ Kevserî, "bu uydurmayı halin şahitliğinin yalanladığını, ayrıca bir açıklamaya bile gerek bulunmadığını" söyler. Zira fıkhıta yüz bin meselenin ortaya çıkması asırlar almıştır. Bir tek kişinin hem de adı sanı belli olmayan birisinin kalkıp böyle yüz bin meseleyi hem de hafızasından sorduğunu, sonra bunları hafızasında tutup geriye döneceğini düşünmek imkansızdır. Yüz bin meselenin delilleri zikredilmeden bir araya

⁶⁰ Kevserî, *Te'nîb*, s. 83, 84.

⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 377.

⁶² Kevserî, *Te'nîb*, s. 86.

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 394.

getirilmesi için bile ciltlerce kitaba ihtiyaç vardır. Böyle bir şeyi hayal etmenin makul olmadığını söyleyen Kevserî, hayretini dile getirmek için “İnsanlara akılları paylaştıran Allahım! Sen bütün kusurlardan münezzehsin” diyerek bahsi bitirir.⁶⁴

Kevserî, Ebû Hanîfe'nin hayatını sıradan bir insanın biyografisi gibi ele almamış; onun İslam ümmetinin büyük çoğunluğunun tabi olduğu bir imam/öncü olduğunu belirterek, ona yapılan saldırıları İslam'a yapılmış bir saldırı gibi değerlendirmiştir. Bu sebeple Kevserî, Ebû Hanîfe'yi tenkit babındaki bazı mübalağalı rivayetleri, onun kişiliği ve itibarıyla bu kabil iddialar bağdaşmaz, diyerek reddetmektedir. Mesela Ebû Hanîfe'nin “İnsan terliğe kulluk etse bile bununla Allah'a yakınlaşır. Bunda bir mahzur görmem” dediğini nakleden bir haber hakkında Kevserî, “Dünyada terliğe tapınan bir kişi var mıymış da gelsin o konuda Ebû Hanîfe'ye fetva sorsun, o da onu tasvip etsin? Ebû Hanîfe insanları terliğe tapınmaya davet eden birisi miymiş? Geçen bütün asırlarda İslam ümmetinin yarısının dini konularda kendilerine rehber/imam kabul ettiği bir insan (için böylesi akıl almaz iftiralar kabul edilebilir mi?)”. Akıl ve din açısından, ümmetler ve mezheb mensupları önünde bu sözün yalan olduğu o kadar açık ki senedi hakkında konuşmaya bile gerek yoktur” diyerek, bu iddiayı reddeder⁶⁵.

152 | db

Biyografi çalışmalarında genelde ya menâkıb/övgü ya da mesâlib/yeri içeren ifadeler nakledilir. Özellikle meşhur ve etkili kişilerin biyografilerinde övgü ve yergi içeren değerlendirmelerle daha sık karşılaşılır. Meşhur kişilerin hasımları ve kiskananeleri çok olduğu kadar onları eleştirmek suretiyle maddi ya da manevi kazanç temin etmek isteyen istismarcılar ve fırsatçılar da hiçbir zaman eksik olmamıştır. Bu sebeple onlar hakkındaki haberleri değerlendirirken daha bir dikkatli olmak gerekir. Hakkında çok sayıda yergi olduğu gerekçesiyle, kesreti bir delil kabul ederek, meşhur insanlar hakkında şüphe uyandırmak doğru değildir. Bu sebeple rivayete dayalı biyografilerde rivayetlerin ciddi bir tenkit süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir. Rivayetler arasındaki çelişkiler çözülmeli, tarihi olaylara ve vakıya uygun olmayan rivayetler ayıklanmalı ya da çelişkilere dikkat çekilmelidir. Aksi takdirde yapılan çalışmanın kıymeti düşecek, nakledilen haberler bir kısım kişileri üzerken diğer bir kısmının eski kızgınlıklarını alevlendirecek ve ihtilafların körük-

⁶⁴ Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 143.

⁶⁵ Kevserî, *et-Te'nîb*, s. 58, 59.

lenmesine sebebiyet verecektir. Özellikle tarihte önemli işler yapmış, iz bırakmış, insanları etkilemiş, onlara belirli konularda önderlik yapmış meşhur kişiler hakkında bazı muasırlarının husumeti, kimi akranlarının kıskançlığı ve art niyetli kişilerin kasıtlı uydurmaları neticesinde aleyhte birçok haber ortaya çıkmış olabilir. Bu tür haberlerin yalnızca nakledilmesi bile ciddi ihtilafların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Binaenaleyh râvilerin tevsik edilmesi, haberlerin doğruluğunun araştırılması hakkın ortaya çıkması için vazgeçilmez ilkelerdir.

Yazarın Tenkidi: Tahkik

Kevserî, ünlü usûl ve kelâm âlimi İmamı'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) Şafî mezhebinin diğer mezheplere üstünlüğünü göstermek için telif ettiği *Muğîsu'l-halk fî ihtiyâri'l-ehakk* adlı eserindeki⁶⁶ Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerini *İhkâku'l-hakk bi ibtâli'l-bâtl fî Muğîsi'l-halk* adlı reddiyesinde cevaplandırmıştır.⁶⁷ Cüveynî, usûl ve kelâmında ihtisas sahibi olduğu halde Ebû Hanîfe hakkındaki eleştirilerinde daha ziyade bazı uydurma rivayetlere yer vermiş; Ebû Hanîfe'nin şahsiyeti hakkında küçük düşürücü ithamlarda bulunmuştur. Hatta bu sebeple memleketini terk ederek bir müddet Hicaz'da yaşamak zorunda kalmıştır. Kevserî, İbn Ebî Şeybe hakkındaki eleştirileri ile karşılaştırıldığında Cüveynî'yi sert ve yaralayıcı bir üslupla eleştirmiştir. Yine de kitabın girişinde Cüveynî ve benzeri âlimlerin bilerek uydurma haberleri nakletmeyeceğini, hatalı rivayetleri eserine almasının temel sebebinin rivayet ilimlerindeki yetersizliği olduğunu belirtir.⁶⁸ Ona göre Cüveynî, fıkıh ve usûl ilimlerinde bir çok eser telif ettiği halde hadis ilmini bilmemektedir.⁶⁹ Kevserî, Cüveynî'yi tenkitlerinde -geçmişte Cüveynî'ye reddiye yazan âlimlere göre- orta bir yol tutacağını, tenkitlerini iddianın durumuna göre sertleştireceğini ifade eder. Kevserî'nin maksadı hiçbir eleştirisinde, geçmiş ilim adamlarını küçük düşürme ve karalama düşüncesi olmamıştır. O, bir takım çevrelerin Ebû Hanife hakkında sistemli bir şekilde yürüttükleri eleştirilerini haklı göstermek amacıyla Ebû Hanîfe'ye yönelik geçmişte yazılmış eleştirileri ortaya çıkarıp yayınlamaları ve dağıtmaları üzerine bahsi geçen reddiyelerini kaleme almıştır. Nitekim o, Cüveynî'nin eserinin neşredilip

⁶⁶ Bu eser 1934 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

⁶⁷ Kevserî, bu eserini 1360/1941 yılı cemaziye'l-evvel ayında tamamlamıştır. Yararlandığımız nüsha 1988 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

⁶⁸ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 14.

⁶⁹ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 16.

dağıtılması üzerine ona reddiye yazmağa karar verdiğini söylemektedir.⁷⁰

Cüveynî, iddialarını Ebû Hanîfe mi İmam Şâfiî mi üstündür ek-
seninde kurgulamıştır. Hatta o, bütün Müslümanların Şâfiî mezhe-
bini taklit etmesini savunmuştur. Halbuki İmam Şâfiî, bizzat kendi-
sinin taklit edilmesini arzu etmediğini söylemiştir. Bu yaklaşımı ile
Cüveynî kendi mezhep imamına bile muhalefet etmiş olmaktadır.⁷¹
Bu iki büyük İslam âliminden/mezhebenden birisinin diğerine karşı
üstünlüğünü ispatlamak gibi bir maksatla eserini yazmıştır. Halbuki
her âlimin kendine mahsus özellikleri, yaşadığı dönemin şartlarına
göre tercihleri ve usûlleri vardır. Karşılaştırma düşüncesi ister iste-
mez iki taraftan birinin tenkıs edilmesi esasına dayanır. Nitekim
Kevserî de Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaları cevaplandırırken ister
istememez İmam Şâfiî Hazretleri'nin derecesini düşürüyormuş gibi
görünen ifadeler kullanmak durumunda kalmıştır. Ebû Hanîfe'nin
hadis bilmediği iddiasını cevaplandırırken İmam Şâfiî'den nakledi-
len hadislerin de tekrarlar çıkarıldığında 500'ü geçmediğini, hadis-
lerinin hicrî beşinci asırda toplandığını, mezhebinin sünnetten kay-
naklarının da yine hicrî beşinci asırda tahriç edildiğini söyler. Keza
İmam Şâfiî, mürsel hadisi delil kabul etmediğini söylediği halde
eserlerinde çok sayıda mürsel hadis kullanmıştır.⁷² Bu iddialar her
ne kadar Ebû Hanife ile mukayese maksadıyla, onun durumunu
anlatmak için zikredilmiş olsa da mezhepler arasındaki rekabeti
körükleme mahiyetindedir.

Kevserî, Cüveynî'nin hadis ilmini bilmediğini, hadiste yetersiz
olduğunu söyler. Örnek olarak, Cüveynî, *el-Burhân* adlı eserinde
Mu'az b. Cebel'in "sonra reyimle karar veririm" hadisinin sahih ha-
dis kitaplarında geçtiğini söylemiştir. Halbuki hadis sahih olmakla
birlikte sahih hadislerin derlendiği Buhârî ve Müslim'in eserlerinde
geçmemektedir. Keza bismelenin namazda açıktan okunması ile
ilgili hadisin Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde geçtiğini söylemiştir.
Halbuki hadis *el-Câmi'u's-sahîh*'de tahriç edilmemiştir.⁷³ Kevserî,
Cüveynî'nin hadisin sahihini sakiminden ayıramayacağını söyler.⁷⁴
Hadis ilmindeki yetersizliğinden dolayı Cüveynî bazen senedsiz

⁷⁰ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 15.

⁷¹ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 21.

⁷² Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 44.

⁷³ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 16.

⁷⁴ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 20.

haberler nakleder, bazen de farklı eserlerden senedleri düzmece haberleri delil olarak kaydeder.⁷⁵

Kevserî, Cüveynî'nin neseb ilmini bilmediğini, bu sebeple naklettiği haberlerde gülünç hatalar yaptığını söyler. Cüveynî, "İmam Şâfiî, Bilal-ı Habeşî'nin (r.a) ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin (r.a) ve Allah Resûlü'nün (s.a) diğer müezzinlerinin çocuklarının getirilmesini emretti" şeklindeki ifadesinin gülünç olduğunu söyler. Zira Kelbî, İbn İshâk, Ebû Mihnef el-Ezdî, el-Medîni, İbn Seyf gibi neseb âlimleri Bilal-ı Habeşî'nin (r.a) neslinin kendisinden sonra devam etmediğinde ittifak etmişlerdir. Ayrıca Ebû Sa'îd el-Hudrî (r.a) da Allah Resûlü'nün (s.a) müezzinlerinden değildir.⁷⁶

Cüveynî'nin rical ilmi konusundaki bilgisi de yetersizdir. Bu sebeple bazı şahısları birbirine karıştırmıştır. Mesela Cüveynî'nin "Şâfiî, Ebû Yusuf'a nebiz hakkında soru sordu" ifadesi, hatalıdır. Zira İmam Şâfiî'nin soru sorduğu kişi hocası Yusuf b. Hâlid es-Semti'dir. Ravileri tanımamak, rivayet ilimlerinde yetersiz olmak Cüveynî'nin bu tür hatalarının temel sebebidir.⁷⁷

Cüveynî'nin tarih ilmini bilmediğini söyleyen Kevserî, onun iddialarındaki tarih bilgisi eksikliklerine ve kronolojik tutarsızlıklara örnekler verir.⁷⁸ Mesela Mahmud b. Sebüktekin'in (ö. 421/1030) huzurunda Merv şehrinde Hanefî fakihleri ile Şâfiî fakihlerinin tartıştığını nakleden Cüveynî'yi, Mahmud b. Sebüktekin'in başkenti Merv değil Gazne idi diyerek eleştirir.⁷⁹ Keza kronolojik açıdan mümkün olmadığı için İmam Şâfiî'nin Bağdad'a geldiğinde Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) onu takdir ettiği hatta onun mezhebine girdiği şeklindeki iddiaları gülünç bulur. Yine bu sebeple halife Harun er-Reşîd'in huzurunda Ebû Yusuf ile münazara yaptığı iddiaları asılsızdır. Çünkü İbn Hacer el-Askâlânî, İmam Şâfiî'nin Bağdad'a ilk defa hicrî 184 yılında geldiğini söylemiş;⁸⁰ Ebû Yusuf ise İmam Şâfiî Bağdad'a gelmeden iki yıl önce vefat etmiştir. İmam Şâfiî, Bağdad'a geldikten ve İmam Muhammed (ö. 189/805) ile tanıştıktan sonra meşhur olmuştur.⁸¹ Cüveynî'nin tarihi haberleri, mezhep taassubu ile tahrif ettiğini söylemek mümkün değildir. Onun hataları tahkik

⁷⁵ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 27, 28.

⁷⁶ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 31.

⁷⁷ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 32.

⁷⁸ Bk. Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 30.

⁷⁹ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 62.

⁸⁰ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 52.

⁸¹ Kevserî, *İhkâku'l-hakk*, s. 25, 26.

eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bulduğu her haberi doğru zanıyla eserine almış tahkik etmeden, bazı değerlendirmelerine kaynak olarak kullanmıştır. “Tarihi ve nakli ilimleri hiç bilmediği için Cüveynî bu tür hatalarında mazur görülmelidir”.⁸²

Beyhakî (ö. 458/165), Ebû Nu’aym (ö. 430/1038) ve Muhammed b. Hüseyin el-Âburî (ö. 363/974), Abdullah b. Muhammed el-Belevî ve Ahmed b. Mûsâ en-Neccâr adlı iki yalancının bulunduğu bir isnadla İmam Şâfiî’nin rihlesini nakletmişlerdir. Umâre b. Zeyd’in anlattığı bu rihlede Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî’nin Harun er-Reşîd’e İmam Şâfiî’yi gammazladığı, bunun üzerine Şâfiî’nin getirildiği ve Harun er-Reşîd’in İmam Şâfiî’yi sorguladığı anlatılır. Bu rihleyi nakleden Umâre b. Zeyd’in,⁸³ onun talebesi Abdullah b. Muhammed el-Belevî’nin⁸⁴ ve seneddeki Ahmed b. Mûsâ en-Neccâr’ın⁸⁵ yalancı olduğu hadis münekkidleri tarafından ifade edilmiştir. Hatta İmam Zehebî (ö. 748/1347), bu kıssanın uydurma olduğunu kıssayı inceleyen herkesin anlayacağını söylemiştir.⁸⁶ Kıssada İmam Şâfiî’nin hicrî 184 yılının Şa’ban ayının onuncu günü Bağdad’a geldiği o zaman Ebû Yûsuf’un Kâdî’l-kudât makamında, İmam Muhammed’in de (divan-ı) Mezâlim’in başında olduğu ifade edilmiştir. Kıssanın girişindeki bu bilgi bile uydurma olduğuna yeterli bir delildir. Zira az önce ifade edildiği gibi Ebû Yûsuf bu tarihten iki yıl önce ölmüştü, İmam Muhammed de ömrü boyunca hiç Mezâlim’in başında bulunmadı. Tam aksine anılan tarihlerde Rakka kâdısı idi. Ayrıca İmam Şâfiî, İmam Muhammed’in talebesi olmuş ondan kitaplarını bizzat kendisi dinlemişti. Kevserî, bu kıssanın uydurma olduğunu metindeki ifadelerdeki diğer tutarsızlıkları ortaya koyarak gösterir.⁸⁷ Şâfiî mezhebine bağlı olan bazı âlimler bu rihlede anlatılanlara inanmışlar; uydurma bir habere dayanarak Hanefî mezhebine karşı düşmanlık yapmışlardır. Kevserî, Cüveynî’yi bu rihleyi diğer âlimlere itimat ederek naklettiğinden dolayı mazur görmekte, ama Beyhakî gibi Şâfiî mezhebine bağlı bazı hadis âlimlerinin böyle bir senedle nakledilen uydurma bir haberi kabul edip nakletmesine şaşırılmaktadır.⁸⁸ Bu olay uydurma rivayetlerin mezhep taassubunu nasıl körüklediğini gösteren önemli

⁸² Kevserî, *İhkâku’l-hakk*, s. 52.

⁸³ Zehebî, *Mîzân*, V, 213.

⁸⁴ Zehebî, *Mîzân*, IV, 184.

⁸⁵ Zehebî, *Mîzân*, I, 306.

⁸⁶ Zehebî, *Mîzân*, I, 306.

⁸⁷ Kevserî, *İhkâku’l-hakk*, s. 81-87.

⁸⁸ Kevserî, *İhkâku’l-hakk*, s. 53.

bir örnektir. Tenkit edilmeden nakledilen haberler, ehliyesiz insanlar tarafından gerçek zannedilerek, ihtilaf ve öfke körüklenmektedir. Binaenaleyh ilk dönem muhakkik muhaddislerin mezhep taassubu ile hareket eden kişilerin (dâî) rivayetlerini reddetmelerinin ne kadar haklı olduğu anlaşılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih ilmi, insanların yaptıkları işleri ve olayları inceler. Ancak olayların arkasındaki fikirlerin incelenmesi tarih ilmi açısından son derece önemlidir. Çünkü yapılan işler, çoğu zaman kişilerin fikirlerini, düşüncelerini yansıtır. Tarih, olaylara ve eylemlere bakarak, onların arkasındaki düşünceler okunmaya çalışıldığında gerçek bir ilim hüviyeti kazanır. Bu sebeple taraflı ve maksatlı üretilen haberlerin arkasındaki düşünceler dikkate alınmalı; haberlerin ne maksatla ortaya çıkarıldığı incelenmelidir. Ayrıca bir kişi hakkındaki iddialar incelenirken önce onun fikirleri tetkik edilmelidir.

Tarihi haberleri değerlendirirken onları oldukları gibi tenkitsiz kabul etmek, hurafe ve yalana kapı aralamak anlamına gelir. Ancak sahih ya da sahte her haberin doğru okunduğu takdirde tarihin bir dönemi ile ilgili bilgiler sunması mümkündür. Bu sebeple tarihi haberleri tevsik kadar, onları doğru yorumlamak da önem ifade etmektedir.

İlk kaynaklardaki hataların tespiti son derece önemlidir. Zira bu kaynakları kullanan muahhar dönem yazarlarının yüzyıllar içinde aynı iddiaları tekrar etmesi bu iddiaların hakikat gibi telakki edilmesine sebep olmuştur. Bilgilerin/haberlerin tarih içindeki yolculukları, yüzeysel okuyucularda tarihsel bir gerçeklik hissi uyandırır. Bu sebeple Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaların temel kaynakları konumunda olan İbn Ebî Şeybe, Hatîb el-Bağdâdî ve Cüveynî gibi yazarların tenkidi hakikatin ortaya çıkması açısından son derece önemlidir.

Başlangıçta Ebû Hanîfe'nin içtihatlarının eleştirisiyle başlayan süreç zaman içinde onun şahsiyetini karalama çalışmalarına dönüşmüştür. İlk dönem müellifleri Ebû Hanife hakkındaki bilgilere bizzat kendileri ya da hocaları vasıtasıyla doğrudan ulaşma imkanına sahip oldukları için onun hakkındaki tutarsız ve abartılı iddialara itibar etmemişlerdir. Fıkhi konulardaki görüşlerini de kendi usûllerine uygun bir şekilde eleştirmişlerdir. Ancak zaman içinde Ebû Hanîfe hakkındaki uydurma haberler, sayıları çoğaldığı ve fark-

lı beldelelere yayıldığı için konunun uzmanı olmayanlar tarafından doğruymuş gibi telakki edilmiştir. Uydurma haberlerin, sonraki dönemlerde kazandığı bu otorite insan zihninin kadim otoritelere dayandırılan haberlere isnadları düzmece olsa da nasıl itibar ettiğini göstermesi açısından manidardır. İnsanların bu zaafını iyi değerlendiren uydurmacılar, Ebû Hanife hakkındaki iddiaların bir çoğunu sahte isnad silsileleri ile onun muasırı ve arkadaşı Süfyan es-Sevrî ve İmam Mâlik gibi otoritelere dayandırmayı tercih etmişlerdir.

Haberin otoritesinin, akıl ve mantığı aşan bir gücü olduğu İmamu'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi bir usûl ve kelâm âliminin zayıf ve uydurma haberleri tenkitsiz kabul etmesinden anlaşılmaktadır. Nakli ilimlerde yeterli ihtisası bulunmadığından dolayı başkalarından aldığı haberleri kabul ederek ciddi hatalara düşmüştür.

Denetlenmeden nakledilen haberler, zaman içinde farklı mak-satlarla kullanılmış ve İslam ümmeti içinde tefrika sebebi olmuştur. Nitekim Cüveynî, Hanefi mezhebi mensupları tarafından rahatsız edildiğinden dolayı memleketini terk etmek zorunda kalmıştır.

158 | db

Haber derleyen âlimlerin uydurma ve terk edilmiş ravilerin haberlerini eserlerine almalarının zamanla birçok olumsuz neticesi ortaya çıkmıştır. İsnad, rivayetin değerini ortaya koymaktadır. Ancak her muhatap isnad konusunda uzman olmadığı için haberlerin değeri konusunda yanılabilir. Yahyâ b. Ma'în ve Ahmed b. Hanbel gibi ilk dönem hadis âlimleri, sahte rivayetleri, denetleme maksadıyla toplayıp kaydetmişler, ama rivayet edip sahit haberlere karıştırmamışlardır. Hatîb el-Bağdâdî ise sahit haberlerin yanında uydurma rivayetlere de kitabında yer vererek eserinin değerini düşürmüş; böylece muarızlarına karşı önyargılı olduğu izleniminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Haber sadece haber değildir. Naklettiğiniz haber, sahit değilse nakledenin ilmi ve ahlaki otoritesini zedelemektedir. Bu sebeple ilk dönem âlimleri rivayeti tadil kabul etmişlerdir. Maalesef daha sonraki dönemlerde bu hassasiyet korunamamış; daha fazla bilgi toplama isteği insanları buldukları her şeyi/haberi eserlerine kaydetmeye sevk etmiştir.

Nakledilen haberler arasında tutarlılık arayışı neticesinde muhtelifu'l-hadis ve müşkilü'l-hadis ilimleri ortaya çıkmıştır. Bu ilimlerle ilgili eserlerde haberler arasındaki tutarlılık, telif, nesh ya da tercih metotları ile temin edilmeye çalışılmıştır. Bu usûl ciddi bir araştırma ve tahlil istediğinden dolayı Allah Resûlü'nün (s.a) hadis-

lerine uygulandığı titizlikle diğer tarihi haberlere uygulanamamıştır. Bu sebeple hem kendi içinde çelişik hem de tarihi gerçeklere aykırı bazı haberler, yalnızca şekli rivayet özellikleri taşıdıklarından dolayı, bilgi kaynağı olarak kaydedilmiştir. Bu hatalı tutum rivayete dayalı tarihçiliğin ciddi zarar görmesine sebep olmuş, son büyük derlemecilerden birisi olan Hatib el-Bağdâdî ve benzeri tarihçilerin çalışmaları ile birlikte isnadlı rivayet geleneği büyük ölçüde son bulmuştur.

Haberlerin otoritesini korumak için öncelikle haberlerin kaynağı konumundaki âlimlerin otoritesinin korunmasına özen gösterilmelidir. Bu sebeple Kevserî'nin İslam ümmetinin örnek aldığı âlimleri savunmak maksadıyla kaleme aldığı eserlerinin ayrı bir önemi vardır.

Kevserî'nin incelediğimiz üç eserinden ilk kaleme aldığı *İhkâku'l-hakk'tır*. Ondan iki buçuk ay kadar sonra *Te'nîbu'l-Hatîb'i* tamamlamıştır. Beş yıl sonra da *en-Nüketu't-tarîfe*'yi yine kısa bir zaman içinde yazmıştır. Bu eserlerin özellikle yazıldığı dönemlerde, Hanefi mezhebi aleyhine oluşturulmaya çalışılan propagandanın gücünün kırılmasında önemli etkisi olmuştur. Ancak kanaatimizce bu eserler ortaya koydukları metot açısından yeterli ilgiyi görmüştür.

Ebû Hanîfe hakkındaki eleştirilerin tarihi sürecini anlamak için bu bildiride önce İbn Ebî Şeybe'nin eserine yazılan reddiye üzerinde durulmuştur. Kevserî, *en-Nüketu't-tarîfe* adlı bu eserinde Ebû Hanîfe'nin hadisleri tercihte ve anlamada yararlandığı usûlü ortaya koymuştur. Bu eser bir içtihat/fikir eleştirisidir. Hatîb el-Bağdâdî, başkalarından derlediği haberleri toplayan bir derlemeci konumunda olduğu için, Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb'te* genelde haberlerin isnadlarında geçen ravileri tenkit etmiştir. Bu eser, kaynakların eleştirisidir. Cüveynî'nin eseri *İhkâku'l-hakk'ta* ise muhatap doğrudan yazardır. Bu reddiye de yazarın eleştirisidir. Mantıki sıra içinde konuyu sıralayacak olsaydık, kaynak, yazar ve fikir eleştirisi şeklinde bir diziliş daha uygun olabilirdi. Ancak biz tarihi sıralamayı tercih ettik.

Kevserî, bu üç reddiye içinde İbn Ebî Şeybe'ye karşı eleştirilerinde daha müsamahalı bir üslûp kullanmıştır. Zira, İbn Ebî Şeybe, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini eleştirmiş; diğer iki yazar ise şahsını hedef alan suçlamalarda bulunmuştur.

Kevserî'nin eleştirilerinde usûle dayalı eleştirinin önemi ve gücü ortaya çıkmaktadır. Yalnızca fıkıh usûlü değil ayrıca hadis usûlünün temel ilkelerinin isnad ve metin tenkidinde nasıl başarıyla uygulandığının en güzel örneklerini ortaya koymuştur. Kevserî'nin eleştirilerinde bütünlük ve tutarlılık arayışı onun metodunun en önemli hususiyetlerinden birisidir. Bütünlük ve tutarlılığı o, usûle dayalı eleştiri metodu ile temin etmeye çalışmıştır.

Kevserî eleştirdiği metinleri üslup, bilgi, yazı ve ihtiva ettiği fikirler açısından eleştirmiştir. Yazarın psikolojisini ve fikirlerini tahlil ederek, metinden hareketle yazara ulaşmış; böylece metne daha iyi nüfuz edebilmenin yolunu açmıştır.

Eleştirilerinde bilinen ve kolay öğrenilecek hususların tekrarına girmemiştir. Tarih boyunca tekrarlanan eleştirilerin önemli yerlerini veciz bir üslupla özetlemekle yetinmiştir. Kısa fakat etkili bir üst dil kullanmıştır. Önemli ve etkili eleştiri örnekleri ortaya koymuştur.

Ebû Hanîfe hakkındaki menfi propagandanın sebep olabileceği sonuçları dikkate alarak, Ebû Hanîfe'yi dinî bir vecdle savunmuştur.

Geleneği, geleneğin dil ve üslubunu muhafaza ederek, geleneksel usûl ile savunmuştur. Geleneğimizde zaten var olan eleştiri üstatlarının olumlu yönlerini kendi tenkit usûlünün inşasında birleştirmiştir.

Üslubunun kendine özgü yönlerinden birisi de dünya üzerinde söz sahibi Devlet-i Âliye'nin üst düzey bir bürokratu olmanın kendisine kazandırdığı özgüvendir. Başkasını taklit etmemiş, onurlu, her zaman kendi değerlerinden ve fikirlerinin doğruluğundan emin bir âlim olmuştur.

Kaynakça

- Hatîb el-Bağdadi, EbûBekr el-HatîbAhmed b. Ali b. Sabit, TârîhuBağdâd, Beyrut 1997.
 İbnAdî, EbûAhmed Abdullah b. Adi, el-KamilFî Duafai'r-Rical, Beyrut 1988
 İbnEbîŞeybe, EbûBekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, el-Musannef, Dârü't-Tac, Beyrut, 1989
 İbnKuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, el-Me'ârif, Beyrut 1987.
 İbnSa'd, Ebû Abdullah Muhammed, et-Tabakâtu'l-kübrâ, Beyrut 1990.
 Kevserî, Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid, İhkâku'l-hakkibiibtâli'l-bâtıl fî Muğisi'l-halk, Kahire 1988.
 _____ Makâlât, Kahire 1994.
 _____ Te'nibü'l-Hatib ala maSakahu fî Ebî Hanife Mine'l-Ekazib, Beyrut, 1981.
 _____ en-Nüketu't-tarîfeti't-tehaddüsi an rudûdiİbnEbîŞeybe 'alâEbîHanife, Kahire 2000.

- Muallimi, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali, et-Tenkil lima Verede fî Te'nibi'l-Kevseri Mine'l-Ebatil. Kahire, ty.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî, es-Sahih, İstanbul, 1992.
- Saymeri, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed, Ahbâru Ebî Hanîfe, Beyrut 1976.
- Tahavi, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, Şerhume'âni'l-âsâr, Kahire ty.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, Mizanü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl, Beyrut, 1995.
- Tezkireu'l-Huffâz, Hindistan, 1958.
- Zeyle'î, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, Nasbu'r-râye, Beyrut, 1973

